

II YAZI

(Önü ötən sayımızda)

Ata binmək can üstündə can bəsləməkdir.

Atın türkün həyatındakı rolu onun təsərrüfat həyatından tutmuş mədəni həyatına kimi hər sahədə gerəkliyini ifadə edir. At – türkün dostu, can yoldaşı ölçüsündə də öyülüb. Bu, o deməkdir ki, türkün Tanrıçılıq baxışlarının ardıcıl formalaşmasında ata münasibət də ciddi rol oynayıb: atın ilk növbədə savaşırlardan türkü sağ çıxarması imkanı, vasitəsi olması, eləcə də həyatının bütün sahələrində “sağ əli” - təsərrüfat həyatında əvəzsiz yardımçı olması diqqət çəkir.

Türk sanki atın belində olarkən özünü Tanrısına daha yaxın sayıb. Atın özünün “canlı” yox, “can” sayılması onun ruhlu sayılması anlamındadır. “Can üstündə can” hər ikisinin mahiyyətə eyni statusda görülməsinə, qəbul edilməsinə işarədir. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun Qırata öygüsü bunu sübut edir. At yiyəsini duyur, onun qırımından nə istədiyini anlayır.

Habelə türk mifoloji düşüncəsində atın obrazlaşdırılması ardıcıl olaraq təbiətin mənalandırılması ilə bağlıdır. Bu, artıq totemləşdirəndir.

Əkən biçər, qonan köçər.

Məsəldə türkün oturaq və köçəri həyatına işarə var: burada türkün “köçəriliyi” Avropamərkəzçiliyin inad etdiyi kimi deyil, mahiyyətə türkün öz böyük, tarixi arealında – öz məskəninə köç etməsi kimi nəzərdə tutulmalıdır.

“Əkənin biçməsi” – uzunmüddətli məskunlaşmanı, təsərrüfat həyatının daha geniş ölçüdə yaranmasını, türk həyatının oturaqlığını, “qonanın köçməsi” – müəyyən səbəblərdən (münasibətlər, təsərrüfat həyatının uğursuzluğu və s.) bir yerdə çox oturaqlaşmadığına işarə edir.

Bütün hallarda məsəlin mahiyyəti türkün öz yurdunda – həyatında rast gəlinən əhvalı tam ifadə etdiyini göstərir.

“İşi işləyən könlüdür”.

Burada əcdadin hər bir işə üreklə yanaşması nəzərdə tutulur. Əcdadin həyata, təbiətə yanaşması ürekdəndir, yaradıcıdır.

Türkün ürekliliyi (könlüllü) davranışının kökündə duran özgürlüyüdür – Tanrısız davranışdır. Burada onun qətiyyəti ifadə olunur, bunu da yaradan fitrətin inamı olmasındır.

“Oğrulaşın dustdən yegdir düşmən”.

Məsələ dost sayılan oğrunun mahiyyətə düşmən olduğu vurğulanır. Tanrıçılıqda insanın tanrısallığı – onun içdən təmiz olması ilə inamla bağlıdır. Bu keyfiyyətlərə malik olmayanın tanrısallığı baş tutmaz.

Düşmənlilik türk idrakında ilk

İşıqlı Atah

növbədə özünə yağlıq kimi anlaşılar. Özünə dost olmayanın, özünün yaxşı-pis keyfiyyətlərini tanımayanın başqasına, başqalarına yaxşı – dost olmasına inam olmur. “Ulilər sözün tutmayan ulay qalır”.

Uulun – qədimin sözünün tutulması – Tanrının sözünün tutulması kimi anlaşılar. Ulu sözü – Törə sözüdür, dəyişməzdir. Uulun Tanrıya tay tutulması – Əcdadın Tanrı sayılmasına, dünya yaradılışında onun iştirakına inamdan gəlir.

“Ulayu qalmaq” – yalnızlıq anlamındadır. Buradakı tənhalıq Boz qurdun tənhalığı (tənhalıqda qüdrətin ifadəsi) deyil, tamamilə

gerçəkliyin baş vermə ehtimalının da (hətta gerçəkliyinin də) ulusal xarakter baxımından aşılmasının mümkünlüyünə inam ifadə olunur.

“Akçayı tavana ver, assıyı Allahdan um”.

Axçanın (gümüş pulun) davara verilməsi işin öncəsi kimi anlaşılar, Allah (Tanrı) fayda verəcəkmidi? Bu məsəlin ilkin variantı varmı? Artıq burada İslamdan gələn Allah obrazı aydınca görünür. Yəni hər şey Allahdan asılıdır. İstəsə bərəkət verir, istəməsə yox. Allah nə yazıbsa, o da olacaq.

“Ər əri sınar, münafiq Tanrıyı sınar”.

Buradakı “münafiq” sözü ərəb-cədən gəlir, mənası “kafirlərin ən pis olanı”dır. Ərin əri (kişini - türk döyüşçüsünü) sınaması doğaldır (təbii) sayılmalıdır, ancaq münafiqin

Oğuz atalar sözləri və məsələlərdə tanrıçılıq görüşləri

qarəsizliyi işarələyir.

Ulu sözü – Tanrıdan soraq verir, insana tanrılığını tanıdır, birsifətli, halal, ailəcanlı olmağı tələb kimi qarşıya qoyur.

Uzun yaşın uci ölümdür.

Türk mifoloji düşüncəsində ölüm həyatın tərkib hissəsi kimi anlaşılar. Ölümün təbii (doğal) qəbul edilməsi qənaəti burdandır. Ölümün qaçılmazlığı əcdadı kədərləndirsə də, sarsıtmır, həyatdan – yaşamaqdan küsdürmür.

“Dədə Qorqud”da Qorqud dilindən söylənilir:

*Gəlimli, gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.
Əcal aldı, yer gizlədi,
Son ucu ölümlü dünya.*

Əcdad təfəkküründə ölüm olayının qaçılmazlığının dərkli onun Tanrılıq xislətinə mane olmur, əməlinin ölümsüzlüyünün onu yaşadacağına inanır. “Dədə Qorqud”dakı “Qanturalı boyu”nda Tanrı adıyla Allahın varlığı (Türk insanının ömrünün müddətini müəyyən etməsi) artıq ictimai düşüncədə Tanrıçılıqdan Allahçılığa doğru əvəzlənmənin göstəricisi kimi anlaşılmalıdır.

“İki qardaş savaşımış, əbləh gerçək sanmış”.

İçində, halında Tanrılıq keyfiyyəti görən Türkün bir-biri ilə savaşması Əcdad ağılında mümkünsüz sayılmışdır; Məsəlin tarixinin – ulusal qaynağının qədimlərə dayanmasını təxmin etmək olar. Baxmayaraq ki, tarix boyunca türklərin bir-birləri ilə savaşımlarının (Teymurla Bəyazidin, Şah İsmayilla Sultan Səlimin və b.) şahidiyik. Məsəlin məna yükünün dərinliyi ortadadır; ən azı belə bir

inamı ifadə edir.

Odun içi təmizləyici keyfiyyəti var; burada iç – insanın daxili aləmidir, fiziki sayılanın mənəvi cəhəti üzə çıxır. Məsələn, qədim türklərin tonqal ətrafında oturmaları, ya da oynayarkən, şənlenərək yaşadıkları hal onların iç dünyasının necə dəyişdiyini göstərir.

Od – inam səviyyəsində əcdadın əhvalına müsbət təsir edir, onun xarakterini formalaşdırır, ətrafda baş verənlərə münasibətini yaradır, ölçü olur.

Odun isidicilik keyfiyyəti ilə yanaşı əcdadın ağılında onun ruh-sallığı yaranır. Günəşə sitayişin kökündə bu amil dayanır. Əcdad üçün Günəş ilk növbədə isidici xüsusiyyətə malik idi. Əcdad ağılının imkanları artıqca anlayırdı ki, Günəşin aktiv dövründə təbiətdə

tini yaradır. Qədim türkün Tanrıçılıqla bağlı bəziyyəti olmayıb. Ayrı-ayrı dastanlarda, xalq yaradıcılığı nümunələrində Tanrıçılıq görüşləri ifadə olunub. “Yelimli Biti” – burada sanballı, biryolluq, Törənin olduğu sistemli qanun kitabıdır.

Məsəl təbii olaraq konkretliyi ifadə etmir, ancaq yerlə-göylə əlləşən, təbiətin mahiyyətini fitrətdən dərinlən anlayın, özünə dünya arasında ilahi bağ yaradan, ruhu-nun keyfiyyətlərini duyan, aşkarlayan, özünə bir olan əcdadın içinin məntiqini ifadə edir.

“Ay var ikən yıldıza nə minnət?”.

Məsələdə Günəşin və Ayın qədim türk inancında tutduğu bənzərsiz rol konkret ifadə olunur. Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında, inanclarda, ayrıca olaraq Novruz düşüncəsində Tanrıçılığın ifadəsi olaraq Novruz mətbəxində – müxtəlif şirniyyatların biçimlərində səma cisimlərinin obrazlarına rast gəlirik. Şəkərbura aya, qoğal Günəşə bənzədilir, paxlavanın dörd küncü olması dörd fəslə işarədir. Qoğalın üstündəki saysız dənəciklər (küncüt tumu və s. səpilir) ulduzları işarələyir. Beləliklə, burada Ayın Tanrı obrazında təsəvvür olunduğunu görürük. Aya minnət burada “minnətdarlıq” anlamındadır.

Əcdadın ağılında Aya diləkdə bulunmaq, istəyinin gerçəkləşməsini istəmək ona olan inamla bağlı idi. Ay varkən bu diləyi çoxsaylı ulduzlardan istəmək uyğun sayılmırdı. Əcdad ona ən yaxın olan ulduzu böyük, Tanrı sayırdı. Azərbaycan türk miflərində Ay oğlan, Günəş isə qız sayılır. Günəşin qız sayılması onun ilk növbədə saçaq-ı olması ilə bağlıdır, həm də əcdadın məntiqinə görə gündüzlər çıxdığına görə qızdır, şüaları telləridir.

Ay isə gecə çıxır, qaranlıq yarır, işıqlandırır, tam qaranlıq olmasına imkan vermir, Günəşdən fərqli olaraq saçları yoxdur, deməli, oğlandır. Tanrıçılıqdan gələn məsəlin sonradan İslamda “12 imama yalvarınca bir Allaha yalvar” biçimində ifadə olunması diqqətçəkicidir. Burada Allahın hər şeydən, insandan təsəvvürgəlməz dərəcədə güclü, habelə yaradıcı olması təsəvvürü var. Bu məsələdə Türkün dünyagörüşünün mahiyyəti özünü aydınca göstərir: “Bən nə vaxt ölsəm, qiyamət o gün qopar”.

O deməkdir ki, əcdad dünyadan ayrıldığı gündən başqa qiyamət tanımır. Ancaq dində yalnız Allahın müəyyən etdiyi vaxtda qiyamətin qopacağı deyilir. Bu məntiqə hələ dünyada qiyamət baş verməyib.

“Buludlu gündə könül qara-dur”.

Buludlu gündə əhvalın yaxşı olmaması əcdad türkün təbiətlə birliyinə aydın işarədir. Təbiətin əhvalı əcdadın xarakterinə təsir edir. Bu, təkcə Türkün şəxsi davranışı, psixologiyası ilə bağlı deyil, hər şeydən öncə təsərrüfat həyatı, məişət qayğıları ilə bağlıdır.

“Bu gün yarına imməz”.

Sabah əcdadın ağılında daha ümidli, fərqli, tamamilə bənzərsiz gün kimi təsəvvür edilir. İçində yaşadığı gün isə onun üçün azdır, məhduddur, imkanlarının kifayət qədər aşkarlanmamasıdır. Bununla belə məsəlin varlığı əcdadın həyata, dünyaya, özünə inamının ifadəsi kimi görünür. Əgər onun yaradıcı inadı olmasaydı, bu düşüncə də olmazdı.

(ardı var)